

MARXISMUL ÎN ISTORIOGRAFIE: ACTUALITATE SAU DESUETUDINE?

Răspund academicienii FLORIN CONSTANTINIU și ȘERBAN PAPACOSTEA
și profesorul universitar ALEXANDRU-FLORIN PLATON

1. Cum evaluați teoretic și metodologic materialismul istoric?

Florin Constantiniu: Materialismul istoric – reiau formula clasică – este aplicarea materialismului dialectic la studiul societății în evoluția ei. Din această perspectivă, el este un instrument de cunoaștere, care își propune (și-a propus) să pună la dispoziția cercetătorului o concepție și o metodă, capabile să explice dezvoltarea umanității din cele mai îndepărtate timpuri și până în perioada contemporană. Elementele de bază ale materialismului istoric sunt concepția materialistă – rolul determinant al factorilor materiali – și metoda dialectică – înțelegerea conexiunilor, a dinamicii contradictorii și a salturilor revoluționare în desfășurarea istoriei.

Marea neșansă a materialismului istoric este că el a fost cunoscut și „însușit” în versiunea arhisimplificată și sterilizantă dată de Stalin în *Cursul scurt*. Oricine a învățat cele trei trăsături ale materialismului filosofic marxist și cele patru trăsături ale dialecticii a considerat că, prin citirea câtorva pagini, stăpânește materialismul istoric. S-a instituit, în timpul lui Stalin, o adevărată „teologie” a materialismului dialectic și a celui istoric, dogmatică și osificată. Deși se repeta mereu că „marxismul nu este o dogmă, ci o călăuză în acțiune”, s-a ajuns la o adevărată religie, ale cărei dogme nu puteau fi discutate. Fost seminarist, Stalin a prezentat materialismul dialectic și materialismul istoric într-o manieră catehetică, arhisimplificatoare și definitiv închisă. Aporturile novatoare ale lui Gramsci și Lukács au rămas practic nevalorificate, astfel că astăzi puțini – mai ales în România – sunt cei care văd materialismul istoric altfel decât l-a „propovăduit” Stalin. (Pentru încercarea de a depăși limitele staliniste, vezi cartea lui Radu Florian, *Introducere în teoria marxistă a determinismului social*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979). Astăzi însă, în România, este aproape de neconceput o dezbatere pe această temă. Conformismul ideologic și poliția gândirii sunt atotputernice.

„Studii și materiale de istorie modernă”, vol. XXII, 2009, p. 179–184

Șerban Papacostea: Direcția de cercetare numită materialism istoric e o încercare de a cuprinde într-o viziune de ansamblu evoluția umanității de la stadiul primitiv la formele actuale ale civilizației. Este o ipoteză de lucru, produsul unui stadiu al evoluției societății occidentale în secolul al XIX-lea, în faza incipientă a revoluției industriale și a formării proletariatului industrial. Viziunea integratoare a istoriei omenirii proprie marxismului, în cadrul unui sistem riguros determinist, era evident prematură – astăzi încă o asemenea încercare ar fi sortită eșecului în ciuda imensului progres realizat de atunci de științele umane – iar metodele utilizate în aplicarea acestei viziuni asupra istoriei nu pot fi altele decât cele comune ale cercetării științifice, adaptate, firește, specificului concepției pe care o slujesc.

Alexandru-Florin Platon: Cred că, în cel mai bun caz, materialismul istoric poate fi evaluat ca un tip de interpretare sau un unghi de vedere echivalent cu oricare altul. Acordarea unei însemnătăți particulare factorilor materiali în evoluția istorică nu are, în sine, nimic rău, cu condiția ca acest lucru să nu conducă la excluderea altor factori, la fel de importanți pentru inteligibilitatea fenomenelor și a proceselor care interesează ancheta retrospectivă. Interpretarea istorică trebuie să rămână deschisă, fiindcă deschiderea este condiția esențială a complexității și, totodată, a supleței sale. Altfel, riscăm să revenim la obnubilarea ideologică de odinioară, când trecutul era reconstruit numai din perspectiva materialismului, considerată ca singura modalitate licită („adevărată”) a explicației istorice (ceea ce astăzi, ca și ieri, reprezintă un punct de vedere inacceptabil). În profesiunea noastră, absolutizarea unei metodologii (și a unei perspective interpretative) nu poate avea decât efecte negative asupra restituției. Știm prea bine acest lucru, de aceea nu mai insist.

2. Ce concepte și analize marxiste mai pot fi utilizate în cercetarea istorică de astăzi?

F. C.: Cred că trebuie făcută o distincție între concepția marxistă și aparatul conceptual al marxismului. Concepția filosofică a lui Marx și Engels (îl consider pe Engels la fel de important ca Marx) s-a plasat în sistemele de gândire clasice, vrând să ofere o explicație de ansamblu fenomenelor din natură, societate și gândire. Din acest punct de vedere, ea nu mai poate fi utilă. Nu cred, spre exemplu, că astăzi putem explica evoluția societății prin legități sau legi sociale precum legea concordanței obligatorii a relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție. În același timp, concepte de bază ale marxismului, ca de pildă „formațiune economico-socială”, „forțe de producție” (sau „forțe productive”), „relații de producție” etc. pot sluji istoricului ca un utilaj conceptual, capabil să-i ofere unelte cognitive. În ultimă instanță, pentru a relua formula lui Plehanov, marxismul este reductibil la ideea că „raporturile de producție determină toate celelalte raporturi care există între oameni” (G. V. Plehanov, *Les questions fondamentales du*

marxisme, Paris, Editions Sociales, 1947, p. 176). Cu precizarea – esențială! – că e vorba de o determinare mediată și tendențială.

Ș. P.: Orice istoric autentic – și nu merită acest calificativ decât aceia dintre ei care depășesc stadiul erudiției – își formează, în procesul cercetării, o concepție istorică proprie, în cadrul căreia pot asimila în schema lor generală diverse concepte și metode ale premergătorilor, inclusiv cele ale arsenalului de idei și metode ale marxismului. Doctrină a mișcării în sens dialectic, marxismul s-a dorit explicația totală și definitivă a istoriei, ceea ce nu putea fi. A rămas de pe urma acestei viziuni asupra istoriei omenirii un puternic impuls în direcția studiilor de istorie economică și socială, fapt pozitiv. Nu cred că mai sunt de reținut și utilizat concepte de bază ale marxismului, precum formațiunea social-politică, infra- și suprastructura, lupta de clasă, cel puțin în accepția rigidă, deterministă cu sens unic, a fondatorului acestui foarte influent curent de gândire în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Conceptele și analizele marxismului sunt produsul unei viziuni originale, ale unui demers propriu, și ele nu sunt adoptate *ad litteram* decât de cei lipsiți de o viziune proprie. Născută din reflecția asupra realităților lumii contemporane fondatorului, ca sistem de explicare a acestora și de manifestare a antagonismului față de formele ei dominante în societățile „capitaliste”, concepția istorică a lui Karl Marx a devenit curând ideologie politică, dacă nu era chiar destinată din fașă să asume acest rol. E ceea ce avea să ducă la expresia ei schematizată la extrem de I. V. Stalin, care a anexat marxismul, devenit acum marxism-leninism, politiciii partidului și statului totalitar al cărui instrument ideologic a devenit. Dar independent de această implicare a ei în sfera politicii și încă a celei mai rigurose militante, viziunea marxistă a împărtășit inevitabil destinul tuturor sistemelor de gândire, condamnate la perimare de avalanșa noilor căutări, de permanenta „despicare a orizonturilor” cercetării după orice nouă descoperire, pentru a relua o formulă inspirată a lui Nicolae Iorga. Astăzi mai mult încă decât în vremea când a fost scrisă se aplică replica lui Ștefan Zeletin la adresa celor care, în urma publicării lucrării sale *Burghezia română*, îl calificaseră „gânditor marxist”: „E drept că am intrat în panteonul idealismului romantic pe porțița materialismului marxist...; dar când din templul romantic mi-am aruncat privirile îndărăt, spre porțița materialistă, care mă condusesse înăuntru, a trebuit să mă înfior la aparența ei sbârlită” (Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, București, 1927, p. 274). Viziuni integratoare ale istoriei pot găsi și alte puncte de pornire decât cel adoptat de Marx.

A.-F. P: Am impresia că niciun concept și nicio analiză. Direcțiile și temele de cercetare din istoriografia actuală (precum – ca să nu dau decât două exemple – imaginarul – sub toate formele și expresiile sale – și istoria culturii) nu se mai acomodează cu concepte marxiste (și cu tipurile lor subsecvente de interpretare) cum ar fi „clasa socială” (cu corelativul ei „lupta de clasă”), „orânduire”,

„formațiune social-economică” etc. În general, comutarea interesului cercetării istorice pe subiectul individual sau colectiv, care mi se pare că rezumă cel mai bine transformările intervenite în ultimele decenii în istoriografia europeană, a aruncat în inactualitatea cea mai deplină perspectiva marxistă de analiză, fidelă, cum ne amintim, „forțelor profunde”, tendințelor structurale, „legităților” (întotdeauna prezumate, dar niciodată, în fond, dovedite), adică tuturor acelor factori care excludeau, din principiu, noțiunea de libertate individuală, nerecunoscând ființei umane vreun rol în transformarea istorică, altfel decât în calitate de agent impersonal al unor „forțe” care o depășeau.

3. Cum influențează politica interpretarea științifică actuală asupra marxismului?

F. C.: Influența politicului asupra interpretării științifice actuale a marxismului este profund nocivă, mai ales în România. S-a pus greșit și simplificator semnul egalității între marxism și regimurile comuniste, prăbușite între 1989 și 1991. Falimentul așa-zisului „socialism real” a fost considerat ca dovada irefutabilă a falimentului concepției marxiste. Lăsând la o parte problema dacă „socialismul real” a fost un produs *autentic* al marxismului, atmosfera anticomunistă care a urmat căderii regimurilor din Europa de Est și URSS a stânjenit evaluarea obiectivă și științifică a gândirii lui Marx și Engels. În România, foști comuniști, deveniți – din oportunism – anticomuniști și „retrodisidenți” (intelectuali care „compensează” tăcerea din perioada comunistă cu gălăgia anticomunistă), cărora li se alătură tineri – doritori de cariere și burse –, își unesc eforturile pentru a discredita orice încercare de evaluare științifică a concepției marxiste.

Ș. P.: Prăbușirea regimurilor comuniste în frunte cu cel din URSS și discreditarea sistemului întemeiat pe ideologia marxist-leninistă s-au repercutat inevitabil și asupra doctrinei istorice derivată din acestea. În țările foste comuniste probabil foarte puțini istorici – dacă mai sunt vreunii – se mai revendică de la materialismul istoric sau îl mai practică efectiv. Un paradox face ca resturi nu neglijabile ale acestui curent istoriografic să subziste în țările „capitaliste”, în cercurile intelectuale – sau mai degrabă la unii cercetători întârziați în această formulă depășită de interpretare a istoriei. Doar cei care întreprind cercetări proprii, care tind să surprindă interdependența fenomenelor diferite din care e făcut cursul istoriei, în permanenta lor nouă inter-relaționare, sunt în măsură să propună confirmări sau infirmări ale unei doctrine istorice generale. Nu știu să fi fost întocmită o istorie a istoriografiei marxiste, care singură ne-ar putea lămuri ce produse ale istoriografiei „marxiste”, integratoare ale întregii realități umane, de la *infra-* la *suprastructură*, a produs istoriografia universală.

A.-F. P: Relația complexă dintre istorie (istoriografie) și politică este prea bine cunoscută pentru a mai fi reluată în acest cadru. Neîndoiește, compromiterea științifică a marxismului datorează mult transformărilor prin care a trecut continentul nostru (și lumea) în ultimii 20 de ani și ceva. Falimentul regimurilor comuniste a avut, inevitabil, efecte și asupra ideologiei marxiste (cum s-ar fi putut altfel?) și, implicit, a metodei de interpretare dedusă din ea, făcându-le complet inactuale. Acest lucru nu înseamnă, însă – trebuie să o spun –, că această cădere în desuetudine a marxismului s-a datorat numai contextului politic. O contribuție la fel de importantă în acest sens au avut-o, înclin să cred, inadecvarea tot mai puternică a acestei filosofii la lumea contemporană. Pur și simplu, el a devenit un instrument caduc de inteligibilitate, care nu a mai îngăduit, de la un moment dat înainte, înțelegerea cum trebuie a actualității în toată diversitatea și complexitatea ei. Globalizarea (mondializarea), fragmentarea socială, noile tipuri de solidaritate umană, problema minorităților de tot felul etc. au devenit ireductibile la schema interpretativă (simplistă) a materialismului istoric și, mai ales, la spiritul care guverna această schemă în fostele țări socialiste: „partinitatea” (oare câți își mai amintesc de ea?).

4. În ce măsură a fost asimilat modelul teoretic marxist în istoriografia română?

F. C. : Oricât ar părea de surprinzător, în perioada regimului comunist, după moartea lui Stalin, cercetarea istorică din România s-a emancipat de sub tutela gândirii marxiste – schematizată de Stalin – și a revenit la modelul pozitivist. Spre deosebire de Polonia și Ungaria, reflecția marxistă a fost foarte firavă în România. În timpul lui Stalin s-au repetat până la sațietate „tezele” marxiste, astfel cum fuseseră formulate de liderul sovietic. După 1953, când marxiștii autentici ar fi avut posibilitatea de a discuta și, eventual, îmbogăți gândirea marxistă, locul „clasicilor” – Marx, Engels, Lenin – a fost luat, din 1965, de... Nicolae Ceaușescu! Istoriografia română, revenită – cum am spus – la pozitivism, s-a „cosmetizat” cu citate din secretarul general al PCR și și-a văzut liniștită de drumul pe care mersese înainte de instaurarea regimului comunist. În opinia mea, în România au existat doar doi gânditori marxiști novatori: Henri H. Stahl și Radu Florian, dar contribuțiile lor nu s-au bucurat de prețuirea cuvenită în condițiile „comunismului național”. Astăzi, ei sunt complet uitați, iar valorificarea „moștenirii” lor este de neimaginat.

Ș. P.: Istoriografia epocii regimului comunist în România a mimat, la comandă, aplicarea concepției marxiste la realitățile trecutului românesc. Importante din efortul acestei perioade de patru decenii de contorsionare a scrisului istoric sunt masa de documentație dată la iveală de inițiativele forurilor academice și studiile monografice întemeiate pe aceste surse.

A.-F. P.: Impresia mea este că foarte puțin, dacă exceptăm exagerările și deformările interpretative din anii '50-'60. Interesul precumpănitor arătat, în istoriografia română din anii 1965-1970 și după aceea, pentru fenomenul național și modernizarea societății românești nu datorează prea mult acestui model, cu excepția, eventual, a însemnătății rezervate factorilor economici în acest proces. Marxismul pare a fi fost, la noi, un referent formal, iar dimensiunea empirică a cercetării a fost, cred, precumpănitoare. Ca o concluzie la problema pusă în titlul acestui chestionar, cred că marxismul a devenit, din toate punctele de vedere, inactual.